XEJRIET ĠENERALI TAN-NARRATIVA F'MALTA 1850-1950

OLIVER FRIGGIERI

Il-qagħda lingwistika

Il-mixja sħiħa ta' l-espressjoni letterarja f'Malta sa żmien Ġan Anton Vassallo tixhed ħakma sħiħa tat-Taljan bħala l-medju magħżul u milqugħ għall-proża u l-poeżija. L-ewwel "konverżjoni" li ħalliet effetti tajbin ħafna kienet dik ta' min trabba fil-kultura taljana, u wara li trawwem fiha għażel li juża bil-Malti wkoll dak kollu li seta' jinqeda bih fil-qasam ċert tat-teknika taljana. Vassallo (1817-1868) jista' jitqies bħala l-ewwel poeta letterarju bil-Malti għaliex għadda mill-passaġġ ewlieni tal-ġrajja letterarja tal-Malti qabel ma setgħu jgħaddu oħrajn li ġew warajh, bħal Muscat Azzopardi, Cuschieri, Dun Karm u Cremona. Il-passaġġ ma setax ikun mod ieħor: aċċettazzjoni tal-forom, l-ispiritwalità u l-ilsien taljan u applikazzjoni ta' l-istess wirt bi lsien ieħor, i.e. il-Malti. Id-dikotomija tidher minn barra biss, u hemm kemm il-kontinwità artistika u kemm it-tkomplija mhux maqtugħa tal-katina storika.

Iċ-ċaqliq b'riżq il-Malti fis-seklu dsatax irid jitqies fi ħdan il-kwadru usa' tal-kultura lokali. It-Taljan kien ilu jinkiteb f'Malta mill-anqas erba' sekli, u l-biċċa l-kbira tal-kotba li xxandru f'Malta, wara l-ewwel wieħed ta' Geronimo Marulli da Barletta fl-1643, huma mhux biss bit-Taljan iżda miktubin skond ix-xejriet kollha li jinstabu fil-mudelli barranin. Fis-seklu dsatax wieħed mhux biss isib it-tkomplija ta' l-imgħoddi, iżda ċ-ċaqliq tal-fehma ġenerali dwar il-qagħda. Dan jidher, mill-anqas, fi tliet oqsma: (i) fir-reazzjoni politika u letterarja ta' dawk li ma ridux li tintmess it-tradizzjoni, (ii) fir-rapporti uffiċjali ta' kummissjonarji barranin (1) u (iii) fil-kuxjenza ġdida li bdiet titrawwem f'għadd ta' awturi Maltin li jew bdew jiktbu **wkoll** bil-Malti, minbarra bit-Taljan biss, jew daħlu istintivament għall-kitba bil-Malti biss.

Proża bit-Taljan

Stħarriġ tal-proża bit-Taljan jikxef għarfien sħiħ ta' movimenti kontemporanji fl-Italja. Dan ma jfissirx li prożaturi oħrajn ma ssuktawx isostnu lilhom infushom b'xogħlijiet ta' l-ewwel romantiċiżmu u ta' żminijiet ta' qabel. Silta, miktuba minn awtur mhux magħruf, meħuda minn essay **I sepolcri**, tixhed twaħħid

mar-reliġjon ta' l-oqbra, imxandra fil-karme ta' Foscolo:

"La morte ha anch'essa qualche cosa di soave in mezzo agli agghiacciati suoi terrori! Le tombe su cui l'Arte lussureggia colle patetiche sue grazie, non sono una manifattura di morti; i vivi l'hanno erette, a patto che da esse rimbalzi su loro uno spruzzo come un appendice al domicilio d'una famiglia, una villeggiatura nella polvere . . . Nulla più insensato di questo sforzo continuo di portare la vita al di là della morte, la vanità al di là della miseria, la carne al di lā della polvere (2).

Ir-rumanz bit-Taljan isib il-ġustifikazzjoni tiegħu fil-qawmien tal-ġrajjiet storiċi. Ir-rumanz storiku kellu l-aqwa żmien u żvilupp tiegħu fl-Italja tar-Risorġiment, għaliex fit-tifkira tat-tiġrib erojku ta' ġenerazzjonijiet imgħoddija l-kittieb irnexxielu jqiegħed f'dawl ġdid l-idejal tat-taqbida kontemporanja. Flimkien mar-rijevokazzjoni storika wieħed jintebaħ ukoll bil-ħerqa tal-kittieb biex ipinġi ħajja mimlija passjoni u qlubija. Ir-rappreżentazzjoni ta' fatti, persunaġġi u ambjenti titħallat mat-tifwir sentimentali mnissel mill-ħsieb tal-martirju ta' l-individwu u tal-patrija. Ir-rumanzier, madankollu, sikwit jaqta' l-katina loġika tal-fatti biex jixħet dawl ieħor fuq il-qagħda ġewwiena tiegħu li tidher ukoll f'kummenti u fi tħeġġiġiet nazzjonalistiċi.

Dawn ix-xejriet, li jikkaratterizzaw lir-rumanz storiku Taljan tar-Risorġiment u tat-tieni Romantiċiżmu u lir-rumanz miktub bit-Taljan f'Malta, igħaqqdu liż-żewġ livelli tan-narrativa mhux biss bil-ħjut letterarji li wieħed jistenna, u li kellhom jissuktaw, iżda wkoll bi ħjut storiċi ta' epoka analoga. F'Malta ġew u sabu l-kenn għadd ta' patrijotti u kittieba Taljani, bħal Gabriele Rossetti, Tommaso u Ifigenia Zauli-Saiani, Francesco Orioli, Luigi Settembrini, Francesco de Sanctis, Rosalino Pino, Francesco Crispi u Nicola Fabrizi (3). L-istampa f'Malta tat sehem siewi biex ikunu magħrufa sewwa l-fatti taż-żmien (4) u bosta kittieba ta' dik il-ħabta kienu ġurnalisti li nqdew bil-kelma miktuba biex iqanqlu fil-poplu kuxjenza nazzjonali.

Id-definizzjoni tar-rumanzi storiċi Taljani tas-seklu hi l-istess li għandha tingħata lill-produzzjoni lokali bit-Taljan: motivi patrijottiċi li jintisġu ma' kwadru romantiku fejn imħabbiet u żventuri u tradimenti jiżvolġu ruħhom il-ħin kollu pass pass waqt li jitpenġew xenarji u figuri meħudin mill-istorja u mill-fantasija. Dawn ix-xejriet jikkwalifikaw lir-rumanzi ta' Cesare Cantù (1804-1895), ta' Massimo D'Azeglio (1798-1866) u ta' Ippolito Nievo (1804-1873). L-ismijiet ta' dawn it-tlieta, u xi drabi studji twal u mimlija reqqa dwar ix-xogħlijiet tagħhom, jidhru fir-rivisti kulturali ewlenin Maltin ta' l-epoka. Iżda wieħed ma jistax jinsa l-influss tal-kapulavur ta' Manzoni fil-konċezzjoni, fil-preżenza ta' Alla fl-istorja, fl-għażla bejn nies tajbin u ħżiena, u fit-ton klassikeġġjanti, kif ukoll fit-tressiq lejn ir-rejaliżmu f'xi siltiet (5).

Fost l-għadd imdaqqas ta' rumanzieri storiċi, ta' min isemmi lil **Alessandro Inguanez** (1861) u **Wignacourt** (1862) ta' N. Zammit, **La bella maltea ossia Caterina Desguanez — romanzo storico — patrio del sec. XV** (1872) ta' F. Giglio, **Un martire — romanzo storico maltese del sec. XVI** (1878) ta' R. Barbaro di S. Giorgio, **Il condannato al supplizio del rogo** (1905), **L'ultimo assalto del Forte s. Michele** (1907), **Maria Valdes** (1909) u **Notte di dolore — racconto storico del sec. XVI** (1915) ta' G. Gauci. Is-sottu-ismijiet ta' uħud minn dawn ifakkru f'dak li kiteb Manzoni: **I promessi sposi — storia milanese del sec. XVII.**

Il-kittieba tar-Risorġiment sikwit irrakkontaw it-tiġrib politiku tagħhom f'kotba ta' tifkiriet. Fuq il-passi ta' **Ricordanze della mia vita** ta' L. Settembrini, wieħed mill-eżiljati li stkennu f'Malta, u ta' **Le mie prigioni** ta' S. Pellico, snin wara A. Mercieca kiteb **Le mie vicende** (1947), rakkont tat-tbatijiet tiegħu fl-eżilju.

Aktarx li l-aħjar xhieda ta' dan il-qbil sħiħ mat-tradizzjoni tar-rumanz storiku hi dik li ta wieħed mill-kittieba nfushom, N. Zammit: "Tante circostanze articolate assieme formano intanto come l'obbiettivo d'una camera oscura, sul cui fondo incantato si succedono cento apparizioni diverse, ed una serie di contrasti — ove le promesse della gioia e le illusioni della speranza s'alternano coll'insulto della sventura. . ." (6). Zammit jifhem li l-ġrajja jeħtieġ tkun traġika u l-persunaġġi jieħdu s-sura ta' fantażmi sewdiena u demmija, u t-taqsimiet varji jissoktaw iħabblu n-nisġa, sakemm fl-egħluq ir-rumanz joħroġ il-morali lill-qarrej.

Mill-aspett tekniku Zammit jagħti importanza sħiħa lid-djalogu; nofs ir-rumanz hu mibni fuq il-konversazzjoni. Il-kelliema jitħaddtu l-ħin kollu u xi drabi magħhom infushom ukoll, ihewdnu, u drabi oħra fi dwett jew f'terzett. B'dan il-mekkaniżmu tinkiseb dehra sintetika, toħroġ il-mużika tal-kelma, u jinħass in-nifs ta' l-interjezzjoni; ir-rumanzier jitkellem direttament (7). B'dawn il-qisien Zammit resaq sew lejn ir-rumanz tar-rejaliżmu, sewwa sew kif għamlu għadd ta' kittieba tar-Risorġiment, bħal D'Azeglio, huma u jpinġu xenarji, ambjenti u figuri. Fir-riproduzzjoni barranija bdiet titwettaq ix-xejra romantika li riedet tersaq kemm tista' lejn rappreżentazzjoni oġġettiva tar-rejaltà. Dil-mixja lejn ir-rejaliżmu ma setgħetx tidher tqila jew barra minn lokha għat-temperament tal-kittieba Maltin, għaliex tqieset fi ħdan il-qagħda preżenti: "il romanzo è un bisogno del tempo. La nostra educazione, il nostro sentimentalismo lo dimandano. . . Il nostro è un secolo svegliato che tende a dormire. Come scuotere la sua apatia, come trarlo dai geli della sua indifferenza? . . . Cosi' un mondo fantastico è sovrapposto ad un mondo reale, e ne forma come l'ambiente dentro il quale respira la civiltà del tempo" (8).

Għandu tifsira speċjali f'dan id-dawl, mela, il-fatt li fl-1904 L. Caruana ppubblika novella tiegħu **Sorrisino** fil-**Malta Letteraria.** Eżempji oħra ta' laqgħa sħiħa tal-viżjoni fotografika fin-narrativa, mibnija fil-qalba tagħha fuq id-djalogu li jidħol minflok id-deskrizzjonijiet mimlija reqqa, huma n-novelli **La poltrona di Rothscild** (1906) ta' P. Enrico Potenza u **Lo strano animale** (1937) ta' G. Cremona. G. Curmi ħa sehem hu wkoll f'dal-moviment, iżda s-sehem ewlieni tiegħu jinsab fir-rejazzjoni analitika u filosofika li twassal għan-novella psikoloġika (e.g., **La rivolta della materia),** influwenzata mill-iskavi mħabbla tar-rumanzi ta' Italo Svevo.

Proża Bil-Malti

Ma jingħaddux ir-rumanzi, jew rakkonti (fosthom traduzzjonijiet) li xxandru fis-seklu dsatax; is-siwi krejattiv sikwit hu mill-iċken. L-ewwel wieħed li jgħaqqad flimkien u jiżvolġi l-kwalitajiet tematiċi u tekniċi tax-xogħlijiet popolareski, u jitla' bil-ħeffa għal-livell tat-tradizzjoni taljana li l-awtur trabba fiha hu **Ineż Farruġ — rumanz storiku** ta' A.M. Caruana (1838-1907).

Fl-aħħar ftit żmien tas-seklu tmintax u fl-ewwel snin tad-dsatax in-narrativa saret għamla ta' żvog istruttiv, u b'hekk beda jinħoloq ir-rumanz storiku, nisġa iżjed ċara ta' stħajjil u rejaltà. Hemm żewġ triqat kontra xulxin li wieħed seta' jgħaddi minnhom: jew jaħtaf mill-istorja l-azzjoni ewlenija u jdawwarha u jfettaħha b'fatturi li joħorġu mill-fantasija (e.g. Massimo D'Azeglio f'**Niccolo' dè Lapi)** jew joħloq l-azzjoni ewlenija u jqegħedha fi ħdan elementi storiċi e.g. Manzoni). Caruana mexa fuq it-teknika manzonjana; sawwar ġrajja ta' mħabba u sabilha post fi sfond malti matul il-ħakma spanjola. Min-naħa idejoloġika Caruana laqa' wkoll il-missjoni mogħtija lir-rumanz storiku u biddilha b'saħħa f'arma għat-taqbida kontra l-ħakma barranija.

Caruana ttrasferixxa l-passjoni qalila u ħerqana għal pajjiżu f'epoka mbiegħda ta' tbatija politika. L-analoġija hi ċara. Ir-rumanzieri taljana ħarsu lejn iż-Żminijiet tan-Nofs u lejn il-bosta taqbidiet tal-Komuni kontra Barbarossa, u lejn is-seklu sittax bir-reżistenzi tiegħu għall-ħakma barranija. Ir-rumanzieri maltin reġgħu għexu f'ruħhom l-epoki diversi tal-ġrajja lokali u ġarru fil-maqdes ta' l-imgħoddi mċajpar l-aspirazzjonijiet ta' ħelsien u identità li kienu fl-aqwa tagħhom fil-preżent.

Ineż Farruġ (1889) wettaq it-tradizzjoni tar-rumanz storiku mhux biss fil-konfront bejn il-fantasija u d-dokumentazzjoni umana, iżda wisq aktar fl-istil. Il-kostruzzjoni sintattika hi meħuda kollha kemm hi mill-mudelli klassikeġġjanti. Mill-aspett lessikali Caruana hu purista, rejazzjonarju kontra t-traskuraġni li ħakmet u ssoktat taħkem fi żmienu fil-ġurnali u fil-kotba. Fiż-żmien napo-

lejoniku A. Cesari fl-Italja seħaq fuq il-ħtieġa li jinżammu ħajjin l-espressjonijiet u l-kliem ta' l-"aureo trecento" u waqqaf l-għaqda tal-puristi. L-iskola tal-puristi, sewwa sew f'dawk is-snin meta l-problema tal-lingwa u ta' l-espressjoni bdiet tqum fil-peniżola qariba, eżistiet f'Malta wkoll u xi kittieba, bħal A. Preca, kellhom ix-xeħta li jħallu barra mill-kitba tagħhom, letterarja u xjentifika, il-kliem kollu ta' nisel romanz, minkejja l-użu mxerred tiegħu. Caruana nnifsu hu eżempju ta' dan anki bħala lessikografu (9). Iżda biex tinkiseb dehra sħiħa tal-paralleliżmu bejn il-moviment puristiku ta' Cesari u ta' Puoti, u dak li tqanqal f'Malta fi ħdan il-proża ta' dik il-ħabta, wieħed jista' jżid dan: fl-Italja kien hemm Monti, poeta moqri ħafna fil-gżira, li ħadha kontra l-limitazzjonijiet lingwistiċi biex jitwettaq tiġdid ħieles; f'Malta N. Tagliaferro (1843-1915) qies hu wkoll l-ilsien bħala wirt li jiżviluppa, jitbiddel u jistagħna l-ħin kollu. Il-kodifikazzjoni retorika, it-tixbiħat u l-ġirjiet sintattiċi ta' Caruana, min-naħa l-oħra, ireġġgħuna lura lejn il-proża mimlija żina tal-kittieba barokki; xi drabi jinqeda wkoll bi frażijiet jew propożizzjonijiet maqlubin kelma b'kelma mit-Taljan.

Hemm, imbagħad fatturi stilistiċi u tematiċi oħra fi ħdan il-konċezzjoni storika: l-preżenza ta' Alla fil-qagħdiet storiċi, in-nuqqas ta' ħaqq politiku u soċjali, l-għażla bejn tajbin u ħżiena, bejn ċittadini u barranin, is-sura skultoreja u partikulareġġjata tax-xeni u tal-persunaġġi, l-oratorija morali. Hemm kwalitajiet li jidhru f'bosta suriet fir-rumanzi ta' Ġ. Muscat Azzopardi li f'**Toni Bajada** (1878), f'**Vicu Mason** (1881) u f'**Nazju Ellul** (1909) għaqqad flimkien epoki u individwi. Uħud minn dawn iduru madwar persunaġġ wieħed u meta tkun mara, il-ġrajja tikseb is-safa mimlija mħabba ta' xi Lucia manzonjana (10).

Ġ. Muscat Azzopardi mexa fl-istess ħin fuq il-konċezzjoni ta' D'Azeglio li, kif nafu minn **Ettore Fieramosca** u minn **Niccolo dè Lapi**, ħa l-azzjoni ewlenija mill-istorja u mhux mill-fantasija, u minħabba f'dan il-fantasija kellha toħloq l-isfond u mhux is-sensiela tal-ġrajjiet li jsawru r-rumanz.

Tidwib u tiġdid ta' dehra storika u sura rejalistika jinstabu fir-rakkonti popolareski, mibnija sikwit fuq fatti ta' qtil jew skandlu pubbliku, u fir-rumanzi l-iżjed magħrufa ta' l-ewwel nofs tas-seklu għoxrin: **Taħt tliet saltniet** (1938) ta' Ġ. Aquilina, **Żmien l-ispanjoli** (1938) u oħrajn ta' Ġ. Galea. F'xi rumanzi ta' Galea hemm tressiq lejn l-istorja kontemporanja, id-dinja ta' l-immedjatezza għarwiena li mbagħad tinkixef fil-qrusa tagħha kollha fix-xogħlijiet ta' Ġ. Chetcuti li hu mimli influssi, kemm lingwistiċi u kemm tematiċi, ta' G. Verga: ifittex id-dokument uman, ipinġi l-ħajja provinċjali ta' naħiet fqar jew 'imħassrin" ta' Malta, jersaq lejn l-argument bi proċess imħabbel ta' oġġettivazzjoni ta kull idejal. Hu

vergjan ukoll meta jfittex li jkun fotografu tad-dinja tiegħu, fid-dħul tad-djalogu flok id-deskrizzjoni u meta jgħix kliem, espressjonijiet u intonazzjonijiet tal-poplu sempliċi.

NOTI

(1) Ara *Reports of the Commissioners appointed to inquire into the Affairs of the Island of Malta* (1838), *Report upon the Educational System of Malta* (1839), kif ukoll ir-rapporti tal-kummissjonijiet ta' l-1912, l-1932 u l-1942.

(2) *L'Arte, I, no* 7, 22/2/1863, p. 8.

(3) V. Laurenza: *La questione del metodo negli studi letterari e la letteratura italiana in Malta,* Stamp. del Governo, Malta, 1924, p. 19.

(4) Ara, fost xogħlijiet oħra, V. Bonello, B. Fiorentini, L. Schiavone: *Echi del Risorgimento a Malta,* Malta, 1963, u G. Patti: *I cento giorni di Garibaldi in Sicilia nel giornalismo maltese,* Editrice la Sicilia-Messina, 1972.

(5) Ix-xogħlijiet ta' Manzoni huma s-suġġett ta' għadd ta' studji mxandra fir-rivisti letterarji tas-seklu dsatax u ta' l-ewwel nofs tas-seklu għoxrin, bħal *Crepuscoli, Malta Letteraria* u *La Brigata.* Ir-rumanz tiegħu nqaleb għall-Malti minn A.M. Galea (1912) u minn P. Galea (1937).

(6) *Il genio del romanzo* fi *Crepuscoli,* anno I, I 19/I/1886, p. 5.

(7) Ibid., 15/2/1886, p. 16.

(8) Ibid., 28/2/1886, p. 26.

(9) Ara Ġ. Aquilina: *Papers in Maltese linguistics,* R.U.M., 1961, pp. 68-70. Dwar tejorija oħra fuq id-dħul tal-puriżmu fil-kitba Maltija ara K. Sant: *It-traduzzjoni tal-Bibbja u l-ilsien Malti* 1810-1850, R.U.M., 1975, pp.45-48.

(10) Ġ. Aquilina: *Studji kritiċi letterarji,* Malta, 1949, p. 71.

TISLIMA LILL-PROFESSUR S. ZARB O.P.

Fis-7 ta' Marzu, 1976, għadda għal ħajja aħjar il-Professur Serafin Zarb O.P. fl-Isptar San Luqa, wara marda qasira.

Il-Professur Zarb kien wieħed mill-ewlenin li ħadmu mhux biss fil-qasam reliġjuż, imma wkoll fil-qasam ta' l-ilsien u l-wirt Malti b'sens ġenerali. Hu twieled fl-1899, u studja fil-Kulleġġ San Tumas ir-Rabat, u wara fl-Angelicum, Ruma. Fl-1939 hu ħa d-dottorat u laħaq professur fil-Kulleġġ Pontifiċju Beda ta' Ruma. Fl-1943 inħatar professur tat-Teoloġija Dommatika fl-Università Rjali ta' Malta. Hu kiteb b'diversi lingwi kemm barra minn Malta, u kemm hawn Malta, hekk li kiseb isem fost l-istudjużi anki barranin, l-iktar fl-istudji tiegħu fuq S. Wistin. Għal dak li hu nisel ta' l-ilsien Malti, hu kien wieħed li kien iżomm li l-Malti tnissel mill-Feniċju.